

وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز - ۲

مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی
و اشعار ایرانی
در انجمن زبان‌شناسی ایران، ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۲

به کوشش: امید طیب‌زاده

وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز - ۲

مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی

و اشعار ایرانی

در انجمن زبان‌شناسی ایران، ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۲

به کوشش: امید طبیب‌زاده

انتشارات هرمس

انتشارات هرمس
تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، بعد از برج نگار، شماره ۲۴۹۳ - تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴
مجموعه ادب فکر - زبان و ادبیات ۶۲

وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز (۲)

مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی

در انجمن زبان‌شناسی ایران، ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۲

به کوشش امید طیب‌زاده

چاپ اول: ۱۳۹۴

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: چاپ معاصر

همه حقوق محفوظ است.

سرشناسه:	هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی (دومین: ۱۳۹۲: تهران)
عنوان و نام پدیدآور:	وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز (۲): مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی در انجمن زبان‌شناسی ایران، ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۲.
مشخصات نشر:	تهران: هرمس، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری:	۴۲۶ ص
شابک:	978-964-363-940-2
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبای مختصر
یادداشت:	فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: http://opac.nlai.ir قابل دسترسی است.
شناسه افزوده:	طیب‌زاده، امید، ۱۳۴۰-
شماره کتابشناسی ملی:	۳۷۹۵۳۳۷

وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز

هشت

- ۱۴۷ غزلیات سعدی و حافظ در اوزان دوری
محمدجواد عظیمی
- ۱۶۷ زیبایی موسیقایی و آسیب‌شناسی وزن شعر نو
مهدی فیروزیان

بخش سوم: وزن اشعار ایرانی

- ۲۰۳ چند ویژگی وزنی در شعر عامیانه فارسی و اشعار شفاهی ایرانی غربی
امید طیب‌زاده
- ۲۱۷ بررسی تطبیقی وزن شعر عامیانه فارسی و وزن شعر پارسی
لیلا ضیامجیدی
- ۲۲۹ بررسی وزن اشعار شفاهی تاتی
جهاندوست سبزه‌علیپور و راحله ایزدی‌فر
- ۲۴۷ ساخت وزنی اشعار مکتوب در گویش هورامی
زانیار نقشبندی
- ۲۶۱ ساخت وزنی اشعار تبری امیر پازواری
مجتبی علیزاده
- ۲۷۵ شعر کردی و تجدد از الگویی به الگوی دیگر
آمر طاهر احمد

بخش چهارم: مطالعاتی نو در وزن شعر فارسی

- ۲۹۹ الگوی تکیه در شعر عروضی فارسی
محمود بی‌جن‌خان
- ۳۱۷ پایه‌های وزنی در شعر عروضی فارسی، پژوهشی بر مبنای نظریه تکرار
ندا موسوی
- ۳۴۳ نقش ارکان عروضی در وزن شعر فارسی، پرسشی موسیقایی درباره کاربرد وزنی افاعیل
نگار بویان
- ۳۵۷ شاخص‌های کمی ضرباهنگ در شعر فارسی، انگلیسی و فرانسوی
خداداد روانسالار
- ۳۷۹ زمین غزل بیدل دهلوی
مهدی کمالی
- ۴۱۳ بررسی آماری اوزان دیوان شمس
مانده میرطلاتی

بررسی وزن اشعار شفاهی تاتی^۱

جهاندوست سبزه‌علیپور

راحله ایزدی‌فر

۱. مقدمه

اشعار عامیانه هر زبان بخشی جدایی‌ناپذیر از زبان و فرهنگ آن جامعه زبانی محسوب می‌شوند. افراد جامعه زبانی از این اشعار در حوزه‌های گوناگون همچون ادبیات، تبلیغات و مکالمه‌های روزمره استفاده می‌کنند و از این رو این اشعار درخور بررسی علمی هستند.

هدف از نگارش این مقاله بررسی وزن دو گروه شعرهای تاتی است که شامل گروه شعرهای هفت یا هشت‌هجایی و گروه دوبیتی‌های یازده‌هجایی هستند. زبان تاتی یکی از زبان‌های ایرانی نو، شاخه شمال غربی، است که در مناطقی در شمال غربی ایران در استان‌های آذربایجان شرقی، قزوین، البرز و اردبیل به آن تکلم می‌شود. از میان گونه‌های مختلف زبان تاتی گونه تاتی روستای «درو» و «کلور»، از توابع شاهرود خلخال در استان اردبیل، برای بررسی در این پژوهش انتخاب شده‌اند. علت این انتخاب دسترسی به گویشوران این گویش و آشنایی با آنان بود.^۲ علاوه بر این شمه زبانی یکی از نویسندگان که گویشور گونه دروی است نیز به تقطیع و تحلیل شعرها کمک کرد.

۱. انجام تحقیق کنونی جز با راهنمایی‌های بی‌دریغ استاد فرزانه، جناب آقای دکتر امید طبیب‌زاده، ممکن نبود. از ایشان صمیمانه سپاس‌گزاریم.
۲. از جناب آقای سعید احدزاده کلوری که در جمع‌آوری و قرائت اشعار عامیانه کلوری ما را یاری کردند، سپاس‌گزاریم.

نخستین گام در انجام این پژوهش جمع‌آوری اشعار تاتی به روش میدانی بود تا پیکره مناسبی از اشعار تاتی فراهم گردد و، بر اساس آن، احتمال‌های گوناگون وزن شعر در این زبان بررسی شود. رویکرد تحقیق کنونی هم‌زمانی است، به این علت که پیکره‌ای از دوره‌های پیشین شعرهای زبان تاتی در دسترس نبود.

۲. پیشینه بحث

از دیدگاه زبان‌شناسی، وزن شعر یک عامل زبان‌شناسی محسوب می‌شود که ممیزه متون نظم است که زیرمجموعه کوچکی از انواع پدیده‌های زبانی تلقی می‌شوند. تحلیل کامل هر نظام وزنی عبارت است از توصیف پدیده‌های آوایی که نظم را از گفتار معمولی یا بی‌نشان متمایز می‌سازند. بنابراین، وزن به شکل زیر تعریف شده است: «یک قرارداد نظام‌مند ادبی که بر اساس آن برخی از جنبه‌های واج‌شناختی زبان سازمان‌دهی می‌شود تا به هدفی زیبایی‌شناختی نائل آید» (چاتمن، ۱۹۶۰: ۱۴۹ به نقل از طبیب‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۹-۴۷). وزن یکی از ممیزه‌های زبرزنجیری زبان (همچون تکیه، زیرویمی یا امتداد) را برمی‌گزیند و سطوح متعدد آن در گفتار معمولی را مبدل به یک تقابل ساده دوگانه می‌کند (لاتز، ۱۹۶۰).

وزن اشعار زبان‌های مختلف جهان به دو دسته کلی تقسیم شده‌اند: نظام‌های وزنی ساده و نظام‌های وزنی مرکب. نظام‌های وزنی ساده صرفاً بر اساس یک ویژگی هستند، مثلاً بر اساس تعداد هجاها یا فقط تعداد تکیه‌ها. نظام‌های مرکب مبتنی بر تعداد هجاها و محل یک ممیزه زبرزنجیری‌اند. ممیزه‌های زبرزنجیری عبارت‌اند از: کشش یا امتداد^۱، زیرویمی^۲ و تکیه^۳. بر اساس این چهار ممیزه، چهارچوبی برای طبقه‌بندی چهار وزن اصلی به وجود می‌آید و این چهار وزن در دو دسته قرار می‌گیرند (ر.ک. لاتز، ۱۹۶۰ و طبیب‌زاده، ۱۳۸۵: ۶۹-۵۱):

۱- اوزان ساده که در آن‌ها تنها یک ممیزه از نظر وزنی معتبر است. وزن هجایی خالص همچون وزن شعر عامیانه مجاری و وزن تکیه‌ای خالص همچون وزن اشعار کودکانه انگلیسی، در این گروه جای می‌گیرند.

۲- اوزان مرکب که در آن‌ها، علاوه بر تعداد هجاها، محل یک ویژگی زبرزنجیری نیز از حیث وزن دارای اعتبار است. اوزان مرکب به سه دسته تقسیم شده‌اند: وزن

1. duration

2. pitch/ tone

3. stress

تکیه‌ای-هجایی^۱، همچون اشعار رسمی انگلیسی، وزن نواختی^۲، همچون وزن اشعار چینی کلاسیک، و وزن کمتی یا عروضی^۳ همچون وزن شعر فارسی رسمی (طیب‌زاده، ۱۳۸۲: ۶۴).

در اواسط قرن بیستم، کنستانتین برالیو، قوم-موسیقی‌شناس رومانیایی و رابینز برلینگ (۱۹۶۶) زبان‌شناس آمریکایی بر اساس شواهدی نشان دادند که اشعار عامیانه در سرتاسر جهان دارای الگوهای وزنی مشابهی هستند و پیش‌بینی آنان این بود که ممکن است این ویژگی جهانی باشد. برالیو در ۱۹۵۶ ادعا کرد که اساس اشعار عامیانه همچون اشعار کودکان^۴ بر تعداد محدودی از اصول بسیار ساده است. رایج‌ترین الگو در زبان‌های جهان، استفاده از هشت هجای کوتاه است؛ به عبارت دیگر، چهار هجای تکیه‌بر در هر مصراع از این اشعار وجود دارد. برخی از این هجاها ممکن است تلفظ نشوند. به ادعای برالیو، یک ویژگی مهم در تمام این اشعار کودکانه وجود تقارن در آنهاست (برالیو، ۱۹۵۶ به نقل از آرلثو، ۲۰۰۱: ۱۲۸-۱۲۵).

در ۱۹۶۶ نیز، برلینگ در مقاله‌ای به بررسی و توصیف اشعار کودکانه در چند زبان کاملاً متفاوت از جمله انگلیسی، بنگکولو^۵ و چینی پرداخت. وی پس از بررسی این اشعار دوبیتی دریافت که در اشعار همه این زبان‌ها یک الگوی شانزده‌ضربی وجود دارد و هر یک از چهار مصراع چهارضربی تشکیل شده‌اند. برلینگ همچنین دریافت که در بسیاری از اشعار کودکانه، هجای سکوت^۶ وجود دارد. یکی از وجوه تمایز اشعار رسمی و اشعار عامیانه در هر زبان مضمون آنهاست؛ اشعار عامیانه غالباً مضمونی مطایبه‌آمیز و غیرجدی و حتی در بسیاری موارد مهمل و بی‌معنا دارند. در برخی از این اشعار، هیچ معنای جدی و حتی مشخصی بیان نمی‌شود. البته شاید این اشعار از حیث تاریخی و اجتماعی بیانگر ماجرای خاصی بوده باشند یا در واکنش به ماجرای خاصی سروده شده باشند، اما امروزه کسی از ریشه‌های تاریخی آنها خبر ندارد و همه آنها را به همین صورت، یعنی بدون اطلاع از گذشته‌شان و صرفاً به خاطر صورت آهنگین و زیبایی الفاظشان می‌خوانند (طیب‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۶-۲۵).

بسیاری از اشعار عامیانه، جنبه آموزشی و تنبیهی دارند یا بسیاری بیانگر روایتی

1. syllabic-accentual 2. tonal 3. quantitative 4. children's rhythms
5. Bengkulu, a Malayo-Polynesian language spoken in southwestern Sumatra 6. rest

مشخص‌اند یا لحنی روایی دارند. بسیاری از آن‌ها نیز به صورت ضرب‌المثل درآمده‌اند و یا به صورت چستان به کار می‌روند. از جمله ویژگی‌های شعر عامیانه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

(۱) وزن شعر عامیانه بر اساس ممیزه زبرزنجیری تکیه و شمارش هجاهاست. افراد سخنگوی یک زبان، چگونگی قرائت اشعار زبانشان را نیز به هنگام فراگیری زبان گفتاری یاد می‌گیرند و کودکان و مردم بی‌سواد نیز بدون آنکه آموزش خاصی در زمینه شعر ببینند، وزن شعر عامیانه را از محیط زبانی خود فرا می‌گیرند.

(۲) محتوا یا مضمون اشعار عامیانه معمولاً جدی نیست و در بسیاری موارد هیچ مضمون مشخصی را در این اشعار نمی‌توان یافت، در حالی که اشعار رسمی معمولاً دارای مضمون یا معنای مشخصی هستند.

(۳) سرایندگان اشعار عامیانه غالباً نامعلوم‌اند.

(۴) اشعار عامیانه معمولاً عمر کوتاهی دارند و چون در اغلب موارد در جایی ثبت نمی‌شوند، با گذشت یک یا دو نسل از خاطرها محو می‌شوند و اثری از آن‌ها بر جای نمی‌ماند.

(۵) یک وجه تمایز مهم اشعار عامیانه در زبان‌های ایرانی، صورت یا همان وزن آن‌هاست.

علی‌اشرف صادقی وزن اشعار عامیانه فارسی دری در دوره‌های آغازین را غیرعروضی دانسته (صادقی، ۱۳۵۷: ۹۹-۵۴) و ادیب طوسی وزن اشعار دوره‌های آغازین را هجایی-ضربی دانسته است.

۳. تحلیل شعرهای زبان تاتی

در بخش نخست، به معرفی کوتاهی از زبان تاتی می‌پردازیم و سپس در بخش دوم نمونه‌هایی از شعر تاتی آورده‌ایم، در بخش سوم به تحلیل آن‌ها پرداخته‌ایم.

۳-۱. زبان تاتی

زبان تاتی یکی از زبان‌های ایرانی نو شاخه شمال‌غربی است. این زبان در ایران در مناطقی از جنوب غربی قزوین، اشتهارد کرج، خلخال (دو بخش شاهرود و خورش رستم)، زنجان، آذربایجان شرقی، الموت و کوهپایه، رودبار و شمال خراسان تکلم می‌شود (سبزعلیپور، ۱۳۹۱: ۱۲). تاتی خلخال یکی از گویش‌های

زبان تاتی است که به علت در برداشتن ویژگی‌های زبانی کهن و ارتباطش با زبان آذری (زبان قدیم آذربایجان) مورد توجه زبان‌شناسان بوده است.

۲-۳. شعرهای تاتی

شاعر شعرهای عامیانه تاتی، مانند اکثر اشعار شفاهی در زبان‌های ایرانی که به مناسبت‌های خاص زندگی روستایی سروده شده‌اند مشخص نیست. اغلب این شعرها دهان به دهان گشته و به دست ما رسیده‌اند و اکنون با کم‌شدن جمعیت روستاها و مهاجرت روستاییان به شهرها، این شعرها نیز همراه با دیگر مواد زبانی زبان‌های در معرض نابودی همچون تاتی کم‌کم فراموش می‌شوند.

لازم به توضیح است که گرچه در سال‌های اخیر تات‌ها شروع به سرودن اشعار تاتی یا جمع‌آوری این اشعار کرده‌اند، تاکنون پژوهشی در زمینه بررسی وزن اشعار تاتی انجام نشده است و امیدواریم تحقیق کنونی آغازی باشد برای بررسی‌های بیشتر در این زمینه. شعرهای مورد بحث در این مقاله اشعار قدیمی است که شاعر مشخصی ندارد و تنها قسمت‌هایی از آن اشعار به دست ما رسیده‌است. این اشعار از دیرباز بین مردم رواج داشته و دارد.

اشعار عامیانه تاتی از نوع کمی یا عروضی نیستند زیرا پایه‌های وزن عروضی بر اساس تقابل میان هجاهای سبک^۱ (ضعیف)^۲ و سنگین^۳ (قوی)^۴ شکل می‌گیرد. در حالی که پایه‌های اشعار تاتی بر اساس تقابل میان هجاهای بی‌تکیه (ضعیف) و تکیه بر (قوی) به وجود می‌آید.

برای مثال اگر هجاهای پنج مصراع شعر عامیانه تاتی را بر اساس هجاهای سبک و سنگین تقطیع کنیم، می‌بینیم که وزن این مصراع‌ها بر اساس معیارهای وزن عروضی با هم یکسان نیست و بر اساس اختیارات، استثنائات و ضروریات شعری نیز نمی‌توانیم وزن مصراع‌های این شعر را یکسان بدانیم. بنابراین کمیت هجاهای اشعار عامیانه تاتی سبب ایجاد وزن در این اشعار نمی‌شود. در این تقطیع‌ها، «U» نشان‌دهنده هجای سبک و «-» نشان‌دهنده هجای سنگین است.

var vārō vārān

--U--

برف می‌آید و باران

1. light 2. weak 3. heavy 4. strong

še zana dārān

UU--

bərāna mālān

U-U--

ḡakara ḡālān

UU--

āy māla dārān

--U--

بر روی درخت‌ها شبنم می‌نشینند

برانید دام‌ها را

در دالان و طویله بیندازید

آی دام‌دارها

هر مصراع اشعار عامیانه تاتی از سه تا یازده هجا تشکیل شده است. نمونه‌ای از شعرهای تاتی با مصراع‌های دارای تعداد هجاهای مختلف را می‌توانیم در اینجا ببینیم:

معنی فارسی	شعر تاتی	تعداد هجا
خواهر هستیم (معنی فرض است)	hāvlimān	۳
خواهر هستیم	hāvlimān	۳
رفتیم	bəšimān	۳
به دیز شال	šālə ḡəzi	۴
دخترشالی‌ها را	šālə kilamān	۵
دزدیدیم	bəḡəzi	۳

در این تحقیق، از بین شعرهای عامیانه تاتی که دارای هجاهای مساوی در مصراع‌های یک شعر هستند دو گروه را انتخاب کردیم که عبارت‌اند از: گروه شعرهای هفت یا هشت‌هجایی و گروه دوبیتی‌های یازده‌هجایی. (۱) شعرهای هفت یا هشت‌هجایی از دو شطر، و هر شطر از دو یا سه پایه تشکیل شده است. هنگام خواندن این شعرها، در هر مصراع دو تکیه وزنی اصلی وجود دارد. (۲) شعرهای یازده‌هجایی از سه شطر، و هر شطر از دو یا سه پایه تشکیل شده است. هنگام خواندن این شعرها، در هر مصراع سه تکیه وزنی قابل توجه وجود دارد. پایه‌ها در هر دو این شعرها متشکل از صفر تا دو هجای ضعیف به اضافه تنها یک

هجای قوی است و هجای قوی در تمام این پایه‌ها همواره هجای پایانی است. بنابراین یک تفاوت بین دو گروه شعرهای هفت یا هشت‌هجایی و شعرهای یازده‌هجایی تاتی تفاوت در تعداد شطرهاست. «/» نشانه اتمام پایه است و «//» نشانه اتمام شطر است. در آخر هر پایه و هر شطر، یک هجای مکث در نظر گرفته‌ایم. هر هجا با یک علامت «-» مشخص شده است و هجاهای قبل از مکث پایه و شطر به صورت پررنگ آمده‌اند.

شعرهای هفت یا هشت‌هجایی

نمونه‌ای از اشعار تاتی هفت‌هجایی در اینجا آورده شده است. به جز مصراع اول آن که از شش هجا تشکیل شده، بقیه مصراع‌ها در آمارگیری این تحقیق وارد شده‌اند:

nera nera, du du

خره کره‌گیری (نهره) دوغ دوغ

--/--/-

čama mālə bəšīn ku

دام‌های ما به کوه رفتند

--/--/--/- (4.3)

čəšān vārda ? mās u du

چی آوردند؟ ماست و دوغ

--/--/--/- (4.3)

vitštari kara kamtari du

بیش‌تری کره [است] و کم‌تری دوغ

-(-)--/--/(-)---/- (4.3)

hiš kasi rā mavāja

به هیچ کس نگوئید

-/--/--/- (4.3)

ama zanənd les u ču

به ما چوب و کتک می‌زنند

--/--/--/- (4.3)

ama yā pirə viyanda

نمونه‌ای از اشعار هشت‌هجایی تاتی:

---/--/- - -/- (4.4)

پیر ما را به اینجا فرستاده است

pira māmālə viyanda

مامای پیر ما را فرستاده است

- - -/--/- - -/- (4.4)

ka bara pālə viyanda

-- -// - - -/ (4.4)

xəlik bə dušə viyanda

-- -// - - -/ (4.4)

tabar bə kulə viyanda

-- -// - - -/ (4.4)

نگهبان خانه و منزل فرستاده است

بیل به دوش فرستاده است

تبر به کول فرستاده است

هجاهای پایه‌های شعر هفت یا هشت‌هجایی به یکی از صورت‌های زیر در شطرها قرار گرفته‌اند:

معنی فارسی	شعر تاتی	انواع شطر
درخت برود	dār bəšu	--
دام‌های ما	čama mālə	--//
مخزن علف ما	vāša tāya	---/
به هیچ کس	hiš kasi rā	-/---

شعرهای یازده‌هجایی

شعرهای یازده‌هجایی تاتی نظم زیادی دارند. دو نوع پایهٔ مختلف در این شعرها به کار می‌رود.

بیش‌تر شعرهای یازده‌هجایی دارای وزن $۴+۴+۳$ هستند به این صورت که شطر اول و دوم هر کدام از چهار هجا تشکیل می‌شود و این چهار هجا در دو پایه قرار می‌گیرند. در پایه‌های دوهجایی، هجای آخر هر پایه در این شعرها تکیه‌بر است و هجای دیگر بدون تکیه است. بنابراین وزن این شعرها به این صورت است:

--/---//---/---//---/

نمونه‌ای از این وزن در دوبیتی زیر به کار رفته است:

آلاله زرد شد، دام‌ها به کوه رفتند

alāla zard ābe mālə bəšin ku

--/---//---//---/ 4,4,3

javâno gerd âbin sarbâz xâna ku

--/--/--/--/--/ 4,4,3

tə ni qasam bədâ sarə xəđâ ku

--/--/--/--/--/ 4,4,3

de man xəlâs âka zindân xâna ku

--/--/--/--/--/ 4,4,3

جوان ها در سربازخانه جمع شدند

به تو قسم دادم به خدای بالای سرت

دیگر مرا خلاص کن از این زندان خانه

مصواحدهای وزنی در شعر عامیانه تاتی به ترتیب عبارت‌اند از:
راع، شطر، پایه و هجا.

این واحدها همراه با هجاهای یک مصراع یازده‌هجایی شعر تاتی در اینجا آورده شده‌اند:

xa	هجا	}	پایه	}	شطر	} مصراع
bar	هجا					
â	هجا	}	پایه			
ma	هجا					
mi	هجا	}	پایه	}	شطر	
ra	هجا					
mal	هجا	}	پایه	}	شطر	
la	هجا					
bə	هجا	}	پایه			
hâ	هجا					
rə	هجا	}	پایه			

در تعداد کمی از شعرهای یازده‌هجایی نیز پایه‌های سه‌هجایی به کار می‌رود.
برای نمونه:

qadə râr bəmerâm qad qâmati râ

---/--/--/--/--/

فدای قد تو شوم و قد و قامتت

sasi râr bamerâm xuš sâbati râ

--/---/---/---/

فدای صدای تو شوم و صحبت‌های خوبت

اختیارات شاعری:

۱) شاعر اختیار دارد به جای پایه «ت تن» از پایه «تن تن» استفاده کند. در تقطیع شعرهای تاتی، اگر در پایه‌ای از اختیار شاعری شماره ۱ استفاده شده باشد، در تقطیع اشعار آن پایه‌ها را نیز به صورت «ت تن» در نظر می‌گیریم. بر اساس این اختیار شاعری، در صورتی که دو هجای سنگین پشت سر هم قرار گرفته باشند، هجای نخست سریع‌تر خوانده می‌شود، و به این علت، هجای نخست در هر پایه را همواره بدون تکیه در نظر می‌گیریم. برای مثال در شعر زیر، پایه‌هایی که در جایگاه هجای اول آن‌ها به جای هجای سبک، هجای سنگین آورده شده به صورت پررنگ مشخص شده‌اند:

tâlâ angîštali, tangəm cərəyiš

--/---/---/---/

ای انگشتر طلا چرا برای دستم تنگ هستی؟

barâbar næšta yâr, jangəm cərəyiš? dâri? çarâ ser çang dâri?

--/---/---/---/

varâzaštə bâhâra gizgizâ tâ

--/---/---/---/

بوته گل زیبای کوه «ورازشت» (در کلور)

har ruzi tə bə i rangi çerâyiš

--/---/---/---/

چرا با من هر روز به رنگی دیگر هستی؟

۲) شاعر می‌تواند به جای شطرهای دوپایه‌ای از یک شطر تک پایه‌ای پنج‌هجایی یا در موارد نادر شش‌هجایی استفاده کند که در این صورت سرعت خواندن بیش‌تر می‌شود تا مدت زمان خواندن همه مصراع‌های یک قطعه شعر برابر شود. برای مثال، مصراع‌های اول، سوم و چهارم شعر زیر دارای شطر پنج یا شش‌هجایی هستند:

ha ku qasam girəm u girəm

--/---/---(-)--

به آن کوه قسم، می‌گیرم و می‌گیرم

ha ku qasam nəšāy gatan	به همان کوه قسم نمی توانی بگیری
--/--/--/--	
səmbara ku qasam, girəm u girəm	به کوه سمیره کوه سوگند من می گیرم
(-)(-)--/--/--(-)--	
səmbara ku qasam nəšāy gatan	به کوه سمیره کوه قسم نمی توانی بگیری
(-)(-)--/--/--/--	
ha ku qasam az igirəm	به همان کوه قسم من می گیرم
--/--/--/---	
ha ku qasam az ânədam	به همان کوه قسم من می گیرم
--/--/--/--- (4,4)	

احتمالاً وزن دوبیتی‌ها یا فهلویات زبان‌های ایرانی همچون تاتی همانند سروده‌های نیای آن‌ها یعنی زبان پارتی است. فهلویات یا دوبیتی‌های محلی ایران به اشعاری گفته می‌شود که به یکی از گویش‌های غربی، مرکزی یا شمالی ایران سروده شده‌اند. فهلویات از حیث تاریخی برآمده از گویش‌های مادی هستند و در نتیجه قرابت‌هایی با زبان پارتی دارند (ر.ک. صادقی، ۱۳۹۰: ۱۴۱). تفضلی تصریح کرده است که فهلویات مناطق گوناگون ایران دارای ویژگی‌های مشترکی هستند که شامل ویژگی‌های صرفی، نحوی و لغوی تاریخی‌شان است و این اشعار در پهنه‌گسترده‌ای از مغرب تا مرکز و شمال ایران به نقل و به آواز خوانده می‌شدند (تفضلی، ۱۳۸۵: ۱۲۲-۱۲۱).

طیب‌زاده (۱۳۹۰) ویژگی مشترک مهم فهلویات را وزن آن‌ها دانسته و معتقد است وزن فهلویات تا اوایل عصر اسلامی مبتنی بر اصول و مبانی شعری ایرانی میانه بوده است و بعد از اسلام نیز، این وزن تنها در ادبیات شفاهی و محلی مناطق مختلف ایران در وزن اصیل و غیرعروضی زبان‌های ایرانی به حیات خود ادامه داده است. قدیم‌ترین نمونه این اشعار منسوب به ابوالعباس نهاوندی است و به گویش نهاوندی سروده شده‌اند (وفات ۳۳۱ هـ ق) (ر.ک. تفضلی، ۱۳۸۵: ۱۲۰-۱۱۹). فهلویات محلی کنونی ایران را عمدتاً شاعران گمنام و بی‌سواد سروده‌اند و وزنی غیرعروضی دارند؛ یعنی تکیه‌ای، سه‌ضربی، و یازده یا دوازده‌هجایی هستند (طیب‌زاده، ۱۳۹۲: ۸۷).

۳-۳. تحلیل شعرهای تاتی برای دستیابی به قرائت صحیح اشعار مورد بررسی، پس از جمع‌آوری شعرها، از یکی از گویشوران تاتی درو و کلور خواستیم تا شعرها را به صورت طبیعی قرائت کند و شعرها را ضبط کردیم و سپس کار تقطیع اشعار مورد نظر را بر اساس صورت نوشتاری و قرائت ضبط شده آنها انجام دادیم.

برای انجام تحقیق کنونی، به صورت تصادفی ۵۰ مصراع از ۱۰۰ مصراع شعرهای جمع‌آوری شده هفت یا هشت‌هجایی و ۵۰ مصراع از ۱۶۰ مصراع شعرهای جمع‌آوری شده یازده‌هجایی گونه تاتی روستاهای درو و کلور را از بین شعرهای شفاهی گردآوری شده انتخاب کردیم تا به عنوان پیکره از آنها استفاده کنیم. نگارندگان آنها را از افراد تات‌زبان و عمدتاً مسن ساکن روستاهای درو و کلور در سال ۱۳۹۱ گردآوری کرده‌اند.

برای تحلیل اشعار تاتی، سه سؤال مطرح کردیم و با استفاده از جداول آماری به این سه سؤال پاسخ دادیم.

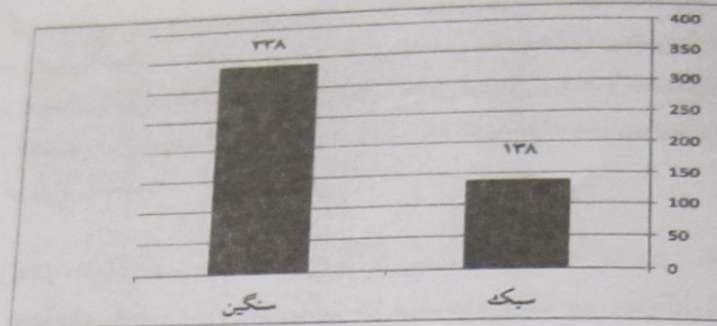
سؤال اول:

هجاهایی که در جایگاه ضرباوا می‌آیند، کدام هجاها هستند؟ یعنی چند درصد از این هجاها سنگین و چند درصد سبک هستند؟ به عبارت دیگر، آیا بین ضرباوا و وزن هجا ارتباطی وجود دارد یا خیر؟

انواع هجاهای موجود در زبان تاتی را در جدول زیر می‌بینیم.

عدد	نوع هجا	
۱	cv	هجای سبک
۲	cV	هجای سنگین
۳	cvc	هجای سنگین
۴	cVc	هجای فوق سنگین
۵	cvcc	هجای فوق سنگین
۶	cVcc	هجای فوق سنگین

در مجموع ۴۷۶ هجای تکیه‌بر در پیکره مورد بررسی وجود دارد که از این ۴۷۶ هجای تکیه‌بر، ۱۳۸ هجا سبک (cv) و ۳۳۸ هجا سنگین و فوق‌سنگین هستند. نمودار فراوانی هجاهای تکیه‌بر در نمودار (۱) آورده شده است:

نمودار (۱) - فراوانی هجاهای تکیه‌بر

همان‌طور که می‌بینیم ۱۳۸ هجای سبک در موضع تکیه وزنی قرار دارند. ۱۲۹ مورد از این هجاهای سبک تکیه‌بر در انتهای کلمه هستند و در نتیجه تکیه‌وازگانی دریافت می‌کنند و سنگین محسوب می‌شوند. بنابراین این هجاها نیز از الگوی کلی تخطی نمی‌کنند.

تنها ۹ هجای سبک در انتهای واژه قرار ندارند و در عین حال تکیه‌وازی دریافت کرده‌اند. ۷ مورد از این هجاهای سبک دارای واکه «a» و ۲ مورد نیز دارای واکه «ə» هستند. با دقت در خوانش این هجاها پی می‌بریم که واکه این هجاها کشیده‌تر از واکه‌های کوتاه خوانده می‌شود.

برخی موارد کشش واکه کوتاه عبارت‌اند از:

<i>kara:ji bār/zanəmə/leyli/savâ/rə</i>	کرجی را بار می‌زنم و لیلی سوارش است
<i>taxt bəšu/ba:rə/bəgənâ</i>	تخت هم برود و به در بخورد
<i>šəma/mal/la marâ/qa:dəqanə/yâr</i>	محلہ شما برای من ممنوع است
<i>ilâ/hi/bəmerə/duš/menə ba:/la</i>	خدا کند فرزند دشمن بمیرد
<i>asa:/lə ku/angiš/ta</i>	انگشتی از عسل
<i>əśâ/məfta:/lâyə/qam â/maka/man</i>	اکنون مبتلای غمم نکن
<i>šânânemân də:/lə šâ/d âka</i>	دل چوپانان ما شاد شود

با توجه به کشش هجاهای تکیه‌بر دارای واکه کوتاه، دو فرضیه مطرح کردیم:
 ۱. کشش واکه کوتاه به علت رعایت وزن شعر است.

۲. در گونه تاتی مورد بررسی، واکه: a کشیده و a: کشیده خود واج محسوب می‌شوند و سبب تمایز معنایی می‌شوند و یا در دوره‌های پیشین این گونه زبانی سبب تمایز معنایی می‌شده‌اند و اکنون این تمایز از بین رفته و ردپای آن تنها در شعر باقی مانده است. این احتمال در مورد واکه: a که تعداد بیش‌تری از آن مشاهده می‌شود، قوی‌تر است.

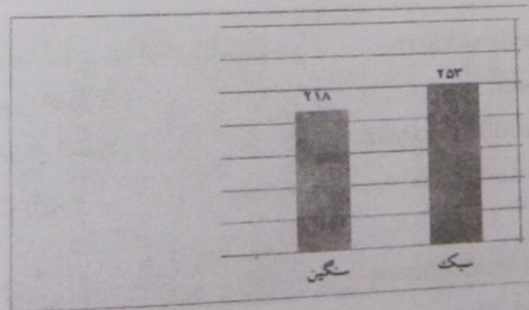
پاسخ سؤال ۱:

از بررسی هجاهای تکیه بر درمی‌یابیم که هجاهایی که در جایگاه تکیه وزنی یا ضرباوا قرار می‌گیرند، همواره هجاهای سنگین و تکیه‌بر هستند و در صورتی که سبک باشند، به علت داشتن تکیه وازگانی، سنگین محسوب می‌شوند. بنابراین بین تکیه وزنی یا ضرباوا و وزن هجا ارتباط وجود دارد.

سؤال دوم:

رابطه هجاهای بدون ضرباوا با وزن هجا چگونه است؟ آیا رابطه معناداری بین آنها وجود دارد یا خیر؟

در ۱۰۰ مصراع بررسی شده، ۴۷۱ هجا در جایگاه بدون تکیه قرار گرفته‌اند. این هجاها نه در مرز پایه قرار دارند و نه در مرز شطر. نمودار (۲) آمار هر یک از هجاهای بدون تکیه را بر اساس وزن هجاها نشان می‌دهد:

نمودار ۲- فراوانی هجاهای بدون تکیه

پاسخ سؤال دوم:

در مجموع، ۲۱۸ هجای سنگین و ۲۵۳ هجای سبک در جایگاه بدون

تکیه قرار گرفته‌اند. تفاوت معناداری بین تعداد هجاهای سبک و سنگین در جایگاه بدون تکیه وجود ندارد. بنابراین تفاوت بین هجاهای سبک و سنگین در بی‌تکیه بودن هجا تأثیرگذار نیست. بر اساس آمار مورد بررسی، هجاهای بدون تکیه از الگوی معین و مشخصی تبعیت نمی‌کنند.

سؤال سوم:

چند درصد از مکث‌ها در شعرهای تاتی از نوع مکث در میان کلمه (قطع) و چند درصد از نوع مکث میان دو کلمه (فصل) است؟
برای پاسخ به این پرسش، هجاهای پایان پایه و شطر را که تکیه بر هستند، و سبب مکث می‌شوند، به دو گروه مکث در میان کلمه (قطع) و مکث میان دو کلمه (فصل) تقسیم کردیم.
برای مثال، در قطعه شعر زیر محل تکیه وزنی (مرز پایه و شطر) در پایان کلمه قرار گرفته است:

امشب شب شنبه است. /šavân/šamba/šava/

اما در مصراع زیر محل تکیه وزنی (هم مرز پایه و هم مرز شطر) در وسط کلمه قرار گرفته است:

زمین و آسمان یک پرده دارد. /zami/nu â//sâmân/ i par//da dâ/râ

در ادامه، تعداد هر یک از مکث‌ها را محاسبه کردیم. نتایج این بررسی در جدول زیر آورده شده است:

مکث	فراوانی	درصد
مکث در میان کلمه (قطع)	۱۴۲	۳۰٪
مکث میان دو کلمه (فصل)	۳۳۳	۷۰٪
کل مکث‌ها	۴۷۶	۱۰۰٪

پاسخ سؤال سوم:

بر اساس نمودار بالا در اشعار تاتی بیش‌تر مکث‌ها (۷۰٪) از نوع فصل هستند و میان دو کلمه قرار می‌گیرند، (۳۰٪) مکث‌ها از نوع قطع هستند و در میان کلمه قرار

گرفته‌اند. بنابراین مکث پایه یا شطر لزوماً منطبق با مرز کلمه نیست و در نتیجه وزن اشعار تاتی از نوع مطلقاً هجایی نیست.

۴. نتیجه‌گیری
وزن اشعار عامیانه تاتی از نوع تکیه‌ای - هجایی است. در این اشعار از یک سو، تکیه ایفای نقش می‌کند و از سوی دیگر، تساوی تعداد هجاهای هر پایه و شطر و همچنین محل تکیه وزنی سبب ایجاد وزن می‌شوند. هجاهایی که در جایگاه تکیه وزنی یا ضرباوا قرار می‌گیرند همواره هجاهای سنگین و تکیه‌بر هستند و در صورتی که سبک باشند، به علت داشتن تکیه واژگانی، سنگین محسوب می‌شوند. بر این اساس، بین تکیه وزنی و وزن هجا ارتباط وجود دارد اما بین هجاهای بدون تکیه و وزن هجا ارتباطی وجود ندارد. مکث تکیه پایه یا شطر لزوماً بر مرز کلمه قرار نمی‌گیرد و ممکن است در میان کلمه نیز واقع شود. این پژوهش نشان داد که در زبان تاتی هم هجاهای سبک و هم هجاهای سنگین وجود دارند و در دو گونه مورد بررسی زبان تاتی، همخوان کوتاه و بلند وجود دارد که خود را در شعر حفظ کرده‌اند.

کتابنامه

- تفضلی، احمد (۱۳۸۵)، «فهلویات»، ترجمه فریبا شکوهی، نامه فرهنگستان، س ۸، ش ۱، مسلسل ۲۹، بهار، صص ۱۱۹-۱۳۰.
- سبزعلیپور، جهاندوست (۱۳۹۱)، فرهنگ تاتی، چاپ دوم، رشت، فرهنگ ایلپا.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۰)، «وزن فهلویات»، وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز، مجموعه سخنرانی‌های نخستین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی در انجمن زبان‌شناسی ایران: ۹ و ۱۰ اردیبهشت ۱۳۸۹، به همت امید طیب‌زاده، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۱۳۷-۱۴۹.
- طیب‌زاده، امید (۱۳۸۵)، تحلیل وزن شعر عامیانه فارسی. تهران، نیلوفر.
- (۱۳۹۲)، «بررسی تاریخی وزن در فهلویات»، زبان‌ها و گویش‌های ایرانی، دوره جدید، شماره ۳، صص ۵۹-۹۰.
- Arleo, Andy (2001) "Do children's rhymes reveal universal metrical patterns?" *Bulletin de la Société de Stylistique Anglaise* 22: 125-145.
- Burling, R. (1966) "The metrics of children's verse: cross-linguistic study", *American Anthropologist* 68: 1418-1441.
- Lotz, John, (1980) "Metric Typology". In *style in language*. Thomas A. Sebeok, ed. New York, Wiley; Cambridge, Technology Press. PP. 135-148.
- Yar-Shater, Ehsan (1960). "The Tati Dialect of Kajal", *BSOAS*, 23, Pp. 275- 286.